

વીરનિ. સં. ૧૦૦૦ થી વીરનિ. સં. ૧૭૦૦ સુધીમાં થયેલ

જૈન ન્યાયનો વિકાસ

[દાર્શનિક ગ્રંથકારો અને ગ્રંથોનો ટૂંક પરિચય]

લેખક-પ્ર. મુનિમહારાજ શ્રી હુરંધરવિજયજી, શિરપુર

એક સમય એવો હતો કે જેમાં શ્રદ્ધાવાદને બહુ મહત્વ આપાતું અને જનતાને કહેવામાં આવતું કે-નિયોગપર્યન્તુયોગાનર્હ મુનેર્વચ્ચઃ । મુનિનું વચન તર્ક અને પ્રશ્નથી પર છે. વળી પુરાણ માનવો ધર્મઃ, સાક્ષો વેદશ્ચ-કિત્સિતમ્ । આશ્વાસિદ્ધાનિ ચત્વારિ, ન હન્તવ્યાનિ હેતુભિઃ । 'પુરાણ, મનુએ બતાવેલ ધર્મ', (૭એ) અંગ સહિત વેદ અને વૈદક, એ ચાર વાનાં આશ્વાસિદ્ધ છે. તેને તર્કો વડે હણવાં નહિ.' આવા શ્રદ્ધાવાદથી ભોળી જનતા એટલી તો ભોળવાઈ ગઈ હતી કે શાસ્ત્રવાક્યનું નામ સાંભળ્યું કે તેનો કંઈ પણ ઉપાય ચાલતો નહિ. આ વાદનું એટલું તો જોર હતું કે તર્કવાદીને રહેવું પણ કઠિન થઈ પડતું, શ્રદ્ધાવાદીઓ તર્કવાદી સાથેનો સર્વ સમ્બન્ધ છોડી દેતા હતા. શ્રદ્ધાવાદથી લાભ છે કે નુકસાન એ વાત બાબુએ મૂકીએ તો પણ માનવની સ્વાર્થવૃત્તિએ તે વાદથી ઘણો જ અનર્થ પેદા કર્યો હતો. હિંસામય યજ્ઞયાગાદિ આ વાદથી જ જન્મ પામ્યા હતા. એ અનર્થ એટલે સુધી પહોંચ્યો હતો કે અશ્વમેધ યાગ અને નરમેધ યજ્ઞ કરાતા, લોહી અને ચામડાની (રક્તવતી અને ચર્મણવતી) નદીઓ વહેતી હતી.

આ સમયે જનતાને તર્કવાદની ખાસ આવશ્યકતા હતી. તર્કવાદ સિવાય આ અનર્થનાં જડ-મૂલ નિકળે તેમ ન હતાં. તેવા સમયે પરમકૃપાલુ ભગવાન મહાવીરસ્વામીજી કિંમત થયા. તેમણે યુક્તિવાદનો સૂર્ય ઉગાડ્યો, અને તર્કવાદીઓને પ્રોત્સાહન આપ્યું. તેઓશ્રી તર્કવાદીઓના પુરાગામી બન્યા, ઇન્દ્રભૂતિ વગેરે વિપ્રો કેવળ શ્રદ્ધાવાદથી-વેદવચનમાં યુક્તિના અભાવથી આત્મા, સ્વર્ગ, પુણ્ય, પાપ, પરભવ આદિમાં શંકિત થયા હતા તે સર્વને મહાવીર પ્રભુએ યુક્તિમાર્ગની દિશા બતાવી, તે જ વેદવચનોથી સ્થિર કર્યા હતા. મહાવીર સ્વામીએ પ્રોત્સાહન ઉપદેશને તર્કસિદ્ધ બનાવ્યો હતો. કોઈ પણ તત્ત્વ કે કોઈ પણ પદાર્થની દેશના આગે હેતુઓ તો હોય જ. તેથી જ સ્થળે સ્થળે ગૌતમસ્વામીજી પ્રભુને પ્રશ્નો પૂછતા કે હો કેળદેવું મન્તે ! પવમુચ્છદ ? ભગવન્ત ! આમ શા કારણથી કહેવાય છે ? મહાવીર-સ્વામીજી પોતાના ઉપદેશિત માર્ગને નૈયાયિક-ન્યાયસિદ્ધ માર્ગ કહેતા હતા, જે માટે તેઓ-શ્રીએ જ કહ્યું છે કે :

૧ તર્કવાદથી સમજાયેલ શ્રદ્ધાવાદ એ કલ્યાણસાધનનો રાજમાર્ગ છે. તે માર્ગનો પંથ કેવળ વર્તમાનથી પશ્ચ નથી કપાતો તેમ કેવળ શ્રદ્ધાવાદથી પણ નથી કપાતો. એ બન્ને, રચના એકેક ચક્ર જેવા છે. 'ચક્ષુઃ કલપિત રથઃ' એ પ્રમાણે બન્ને ચક્રો મળે તો જ આ ધર્મરથ ચાલે છે.

નેયાઉઝં સુઅન્વાયં, ઉવાદાય સમીહપ ॥

ન્યાયયુક્ત આગમને ગ્રહણ કરીને (તેને) ધ્વજે છે.

સોચ્ચા નેયાઉઝં મગ્ગં, બહવે પરિભસ્સહ ॥

નૈયાયિક માર્ગને સાંભળવા છતાં પણ કેટલાએક (શ્રદ્ધાથી) રહિત રહે છે.

આવા પ્રકારના કથનને આધારે પાછળના આચાર્યોએ તેમને માટે લખ્યું કે:

અસ્તિ વક્તવ્યતા કાચિત્, તેનેદં ન વિચાર્યંતે ।

નિર્દોષં કાશ્ચનં ચેત્ સ્યાત્, પરીક્ષાયા વિમેતિ કિમ્ ॥

‘હજી કંઈક કહેવાપણું છે તેથી આ (વેદ વગેરે શાસ્ત્રો) વિચારાતાં નથી. જો નિર્દોષ સોનું હોય તો પરીક્ષાથી શા માટે ખીવે છે?’

નિકષ્ણચ્છેદતાપેભ્યઃ, સુવર્ણમિવ પણ્ડિતૈઃ ।

પરીક્ષ્ય મિશ્નવો ગ્રાહ્યં, મદ્વચ્ચો ન તુ ગૌરવાત્ ॥

‘હે મુનિઓ ! પડિતો જેમ કષ, છેદ અને તાપથી પરીક્ષા કરીને સોનું લે છે તેમ તમારે પણ માત્ર વચન પરીક્ષા કરીને ગ્રહણ કરવું, પણ માત્ર મહત્તાથી ન લેવું.’

એ પ્રમાણે પ્રભુશ્રી મહાવીરસ્વામીએ જનતામાં તર્કવાદની રુચિ ઉત્પન્ન કરી અને જનતાને પરીક્ષક બનાવીને ઉપદેશ આપ્યો.

સમય જતાં આ યુક્તિવાદના પરિપાક રૂપે ન્યાય-સૂર્ય ઉદયવંત થયો, ગણધરોએ અને ભદ્રાહુસ્વામીજી વગેરે ચૌદપૂર્વધરોએ પ્રભુના ઉપદેશને આગમબદ્ધ કર્યો અને તેમાં યુક્તિવાદને વ્યવસ્થિત ગોઠવ્યો. સંગ્રહકાર ઉમાસ્વામીજીએ તે પ્રકાશને ઝીલી ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ની રચના કરી અને તેમાં કહ્યું કે ‘પ્રમાણનયૈરધિગમઃ’ ‘સાચું જ્ઞાન પ્રમાણ અને નયો વડે થાય છે.’ જૈનદર્શનમાં આ રીતે ન્યાયશૈલીથી લખનાર આ પ્રથમ મહાપુરુષ થયા. ન્યાયના પ્રકાશમાં યથેચ્છ વિચરીને સત્યના શોધક અને જૈન ન્યાય-સૂર્યના ઉત્કૃષ્ટ ઉપાસક શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર જૈનદર્શનમાં ખીજા મહાન નૈયાયિક થયા. તેમણે ‘સન્મતિતર્ક’, ‘ન્યાયાવતાર’, ‘બત્રીશ બત્રીશીઓ’ વગેરે મહાન ન્યાય ગ્રન્થો રચ્યા. પછીથી ત્રીજા નૈયાયિક મહાવાદીજી થયા તેમણે ‘નયચક્રવાલ’ ન્યાયગ્રન્થ રચ્યો અને બૌદ્ધો સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરી જૈન ધર્મનો ખ્વજ ફરકાવ્યો. આ રીતે યુક્તિવાદનો વિકાસ થતો ગયો અને ન્યાયમાર્ગના પ્રકાશમાં યથેચ્છ વિહરવાની રુચિ વૃદ્ધિગત થવા લાગી.

વીર નિ. સં. ૧૦૦૦ થી વીરનિ. સં. ૧૭૦૦ સુધીનો સાત સો વર્ષનો સમય જૈન ન્યાય-સૂર્યના મધ્યાહ્નનો સમયે હતો એમ કહી શકાય. આ પ્રસંગે તેની આડા બૌદ્ધ, વેદાન્ત વગેરે અનેક વાદળો આવતાં અને કોઇ કોઇ સમય તે પ્રકાશને ઢાંકી દેવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. આ સાતસો વર્ષ દરમિયાન જે જે મહાપુરુષોએ તે વાદળો દૂર કરી ન્યાય-સૂર્યને દેદીપ્યમાન રાખ્યો હતો તેમનો ટૂંક પરિચય આપણે આ લેખમાં સાધીશું.

૧ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી

તેઓનો સત્તાકાળ વિક્રમની છઠી સદીની આસપાસનો છે, જે સમયમાં બૌદ્ધોનું બહુ જોર હતું, અને રાજાઓ વિદ્યામાં રસ લેતા હતા. રાજસભામાં મોટા મોટા શાસ્ત્રાર્થો થતા હતા. બૌદ્ધોએ શૂન્યવાદ અને તર્કવાદની અતિગૂઢ સમસ્યાઓ જાલી કરી હતી અને તેઓ તે

સમસ્યાઓ પોતાના અનુયાયી સિવાય અન્યને સમજાવતા ન હતા. આવા સમયે શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી ઉત્પન્ન થયા હતા.

તેઓ જાતે બ્રાહ્મણ હતા. ચૌદ વિદ્યાના પારંગત હતા. અને સત્ય સમજાયા પછી જૈન બન્યા હતા. તેમણે શાસ્ત્રાર્થ કરી બૌદ્ધોને હરાવ્યા હતા, અને અનેક જૈન-ન્યાય ગ્રંથોની રચના કરી હતી. તે સમયના બૌદ્ધોના જોરનો અને શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીની પ્રતિભાનો ખ્યાલ નીચેના એક પ્રસંગથી સારી રીતે આવી શકશે.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીના બે ભાણેજ-શિષ્ય હંસ અને પરમહંસ ધણા બુદ્ધિશાળી હતા. ન્યાયની પરાકાષ્ટાએ પહોંચવાની અને બૌદ્ધન્યાય શિખવાની તેમની ખૂબ ઇચ્છા હતી. અનેક વ્યવસાય વગેરેને કારણે શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી શિક્ષણ આપી શકતા ન હતા, માટે તે બંને બૌદ્ધ-સમ્પ્રદાયમાં શીખવા માટે ગયા. શિક્ષણ લીધા બાદ બૌદ્ધોને ખબર પડતાં તે બંનેને મરાવી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ વાતની એ બંનેને જાણ થઈ એટલે તેઓ ત્યાંથી ભાગ્યા. એક જણ વચમાં સપડાઈ જવાથી મરણ પામ્યા, અને બીજા એક હરિભદ્રસૂરિજી પાસે આવી પહોંચ્યા અને બંધી હકીકત કહી તરત જ સ્વર્ગસ્થ થયા. બહાલા શિષ્યોના આમ અકાલ અવસાનથી શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીને ક્રોધ થયો. બૌદ્ધોને શાસ્ત્રાર્થ કરવા આમંત્રણ મોકલાવ્યું. હારે તે બળતી કડાઈમાં પડે. બૌદ્ધો હાર્યા. આચાર્ય મહારાજે ૧૪૪૪ બૌદ્ધોને મારવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. ગુરુ મહારાજશ્રીના ઉપદેશથી ક્રોધ શાન્ત થયો અને સંકલ્પ માટે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા. તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત લીધું અને તે પ્રાયશ્ચિત્ત તરીખે ૧૪૪૪ ગ્રંથની રચના કરી. હાલ પણ તેમના ઉપલબ્ધ ગ્રંથોમાં **વિરહ** શબ્દ આવે છે તે હંસ અને પરમહંસના વિયોગનો સૂચક છે.

તેમના વિરચિત ન્યાયગ્રંથો આ છે-૧ અનેકાન્તવાદપ્રવેશ, ૨ અનેકાન્તજયપતાકા, ૩ અષ્ટક પ્રકરણો, ૪ ન્યાયપ્રવેશ સૂત્ર-(બૌદ્ધ-ન્યાયના ગ્રંથ પર) વૃત્તિ, ૫ ધર્મસંગ્રહણી, ૬ લલિતવિસ્તારા, ૭ પદ્મદર્શનસમુચ્ચય, ૮ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય (વૃત્તિયુક્ત). તેમની ભાષા ધણી સચોટ છે. હળવે હળવે પણ જે વાત તેઓ બતાવે તે હૃદયમાં તરત જ ઊતરી જાય છે. દ્વાદશદર્શન ટીકાકાર વાચસ્પતિ મિશ્રની અને તેમની લખાણ શૈલીમાં સમાનતા ભાસે છે. અનેકાન્તજયપતાકામાં સ્યાદાદનું અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ પૂર્વક સ્થાપન કર્યું છે. ધર્મસંગ્રહણીમાં તેમણે આત્મા તથા ધર્મનો વિષય સુંદર રીતિએ બતાવ્યો છે, નાસ્તિકાના બૌદ્ધોના તથા અન્યોના મતોનો નિરાસ કર્યો છે. પદ્મદર્શનસમુચ્ચય એકન્દર માધ્યમિક દૃષ્ટિએ લખ્યો છે અને તેમાં કેવળ છએ દર્શનોની માન્યતા બતાવી છે. છતાં પણ તેમાં જૈનદર્શન પ્રત્યેની અભિરુચિ તો વ્યક્ત કરી જ છે. લલિતવિસ્તારામાં સચોટપણે જિનેશ્વર ભગવાનની મહત્તા અને જૈનદર્શનની વિશુદ્ધતા બતાવી છે.

તેમણે પોતાના ગ્રંથોમાં અનેક દાર્શનિક ગ્રંથો તથા ગ્રંથકારોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેમાંનાં મુખ્ય આ છે. અવધૂતાચાર્ય, સાંખ્ય દાર્શનિક આસુરિ અને ઇશ્વરકૃષ્ણ, મીમાંસક કુમારિલભટ્ટ, ભાષ્યકાર-પતંજલિ, પાતંજલ યોગાચાર્ય, વૈયાકરણ પાણિની, ભગવદ્ગોપેન્દ્ર, વૈયાકરણ ભટ્ટહરિ, વ્યાસર્પિ, વિન્ધ્યવાસી, શિવધર્મોત્તર વગેરે બ્રાહ્મણ ધર્મિઓ હતા.

કુકાર્ય, દિહનાગાર્ય, ધર્મપાલ, ધર્મકીર્તિ, ધર્મોત્તર, ભદ્રન્તદિગ્ધ, વસુબન્ધુ, શાન્તિરક્ષિત, અને શુભશુભ વગેરે જૈનધર્મિઓ હતા.

અજિતયશા, ઉમાસ્વાતિજી, જિનદાસ મહત્તર, જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ, દેવવાચક, ભદ્રબાહુ, મલ્લવાદીજી, સમન્તભદ્ર, સિદ્ધસેનદિવાકર, સંઘદાસગણિ વગેરે આહત દાર્શનિકો હતા.

વાસવદત્તા અને પ્રિયદર્શના તથા ઉપર ખતાવેલ ગ્રન્થકારોના કેટલાએક ગ્રન્થોના પણ ઉલ્લેખ છે. તેમણે ચૈત્યવાસ સામે ઝુંબેશ ઉઠાવી હતી. અને તેમાં પણ ઘણી સુધારણા કરી હતી.

પ્રો. હર્મન યાકોબીએ ‘સમરાદ્યકલા’ની પ્રસ્તાવનામાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી માટે લખ્યું છે કે—

“હરિભદ્રે તો શ્વેતામ્બરોના સાહિત્યને પૂર્ણતાની ટાચે પહોંચ્યાજી. જો કે તેમના ગ્રન્થો કેટલાક પ્રાકૃતમાં છે, પરંતુ ઘણાખરા સંસ્કૃતમાં જ છે. આમાં જૈન સમપ્રદાયના પદાર્થ વર્ણન ઉપરાંત વિરોધી મતવાળા બ્રાહ્મણો તેમજ જૈનોના સામપ્રદાયિક ધોરણો બાબત એક ટૂંકો ખ્યાલ, કેટલીક ચર્ચા અને તેનાં ખંડનો પણ છે. આ જાતના ગ્રન્થોમાં હરિભદ્રની દિહનાગના ન્યાયપ્રવેશ પરની ટીકા, જોકે તે એક પ્રકરણ નથી પણ, બહુ ઉપયોગી અને મહત્ત્વની છે. જૈનોને પ્રમાણનિરૂપણનો કાષ્ઠ ગ્રન્થ પૂરો પાડવાના હેતુથી સિદ્ધસેન દિવાકરે ‘ન્યાયાવતાર’ નામનો ગ્રન્થ રચ્યો હતો. પ્રમાણની બાબતમાં જૈન સિદ્ધાન્ત સ્થાપવાને બદલે હરિભદ્રે દિહનાગ ઉપર ટીકા લખીને જૈનોને જૈન પ્રમાણશાસ્ત્રીઓના ગ્રન્થોનું અધ્યયન કરવાની પ્રેરણા કરી. આ રીતે દેખાવમાં તો એમણે એ લોકોની ભારે મહત્તા સ્વીકારી, પરંતુ પોતાના ‘અનેકાંતજયપતાકા’ ગ્રન્થમાં ધર્મકીર્તિના પ્રમાણ વિષેના કેટલાક સિદ્ધાન્તોનું સાદું ખંડન પણ કર્યું. એમના પછી ઘણાં વર્ષો સુધી જૈનોને જૈનોના પ્રમાણનિરૂપણમાં રસ રહ્યો હતો. અને એને લીધે જ અત્યારે આપણે ધર્મકીર્તિનું ન્યાયબિન્દુ અને ધર્મોત્તરની ન્યાયબિન્દુ-ટીકા ઉપલબ્ધ કરી શક્યા છીએ. કારણ કે આ ગ્રન્થોની જૂનામાં જૂની પ્રતો અને બીજા ગ્રન્થ ઉપરની ટીકાનો અમુક ભાગ જૈન ભંડારોમાંથી જ મળેલ છે.”

એક સ્થળે ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી, શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી માટે જણાવે છે કે: “જ્યારે જૈનદર્શનરૂપી આકાશમાં પૂર્વરૂપી તારાઓને અસ્ત થવાનો પ્રભાત કાળ હતો તે સમયે પદુલોચન હરિભદ્રસૂરિજી ઉત્પન્ન થયા. તેમણે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી તે તારાઓને અવલોકી તેના પ્રતિબિમ્બ ગ્રહણ કરી અને પ્રકરણરૂપે તેનું ગૂંથન કર્યું.”

એ રીતે શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી જૈનદર્શનમાં એક સમર્થ નૈયાયિક થયા અને જૈન ન્યાય સાહિત્યની આડે આવતાં વાદ્યોને વિખેરી નાખી તે સૂર્યના પ્રકાશને તેમણે ખૂબ પ્રસાર્યો.

૨ શ્રી બપ્પભટ્ટિસૂરિજી

તેમનો સત્તાસમય વિક્રમ સંવત ૮૦૦ થી ૮૯૫ની આસપાસનો છે. તેમના સમયમાં રાજ્યો પોતાપોતાના રાજ્યમાં એક વિદ્વાન પડિતને રાખતા અને તેમાં પોતાનું ભૂષણ સમજતા. બપ્પભટ્ટિસૂરિજી બાલકાળથી જ પ્રતિભાસમ્પન્ન હતા. એક દિવસમાં હજાર શ્લોકો કણ્ઠસ્થ કરવાની તેમની શક્તિ હતી. આમ રાજ્ય તેમનો પરમ ભક્ત હતા. ધર્મ-રાજ્યની સલામાં તેમણે જૈનવાદી વર્ધનકુંજરને જીત્યો હતો, તેથી ‘વાદિકુંજરસૂરિ’નું બિરુદ તેમણે મેળવ્યું હતું. તેમણે મથુરાના વાક્યતિ નામના શૈવયોગીને જૈન બનાવ્યો હતો. તેઓ અખંડ બ્રહ્મચારી હતા, ને તે માટે તેમનો રસનેન્દ્રિય ઉપર ખૂબ કાબૂ હતો.

તેમણે યાવજીવ છ વિગઈ નો ત્યાગ કર્યો હતો. તેમનું અપર નામ ભદ્રકર્તિ હતું. તેઓ 'અક્ષયારી ગજવર' અને 'રાજપૂજિત' એ બે બિરુદોથી પણ વિભૂષિત હતા.

૩ શ્રી શીલાંકચાર્યજી

તેઓ વિક્રમના દશમા સૈકામાં થયા. તેઓએ અગિયારે અંગ ઉપર ન્યાય અને આગમ વિચારોથી પૂર્ણ ટીકા લખી છે. જેમાંની હાલમાં આચારાંગ અને સુચંગાંગ પરની વૃત્તિ ઉપલબ્ધ છે. જીવસમાસ ઉપર તેમણે ટીકા લખી છે. ભાષ્યકાર શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમજીવિરચિત 'શ્રી વિશેષાવબ્યકભાષ્ય' ઉપર તેમણે વૃત્તિ લખી છે. આ ટીકા, તેમનું બીજું નામ કાચ્યાચાર્ય હતું તે નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

અંગો ઉપર ન્યાયશૈલીથી ટીકા લખનારાઓમાં શીલાંકચાર્ય પ્રથમ છે.

૪ શ્રી સિદ્ધર્ષિસૂરિજી

સિદ્ધર્ષિજીનો સત્તાસમય વિ. સં. ૯૬૨ની આસપાસનો છે. કારણ કે તેમણે બનાવેલ ઉપમિતિભવપ્રપંચા નામની કથા ૯૬૨માં પૂર્ણ થઈ છે. સિદ્ધર્ષિના સમયમાં પણ બૌદ્ધોનું વિશેષ જોર હતું. દીક્ષા લીધા બાદ તેઓ બૌદ્ધો પાસે? અભ્યાસ કરવા ગયા હતા. ત્યાં તેમને બૌદ્ધ સિદ્ધાન્ત રુચિ ગયા, પરંતુ વચનબદ્ધ થયા હોવાથી ગુરુ મહારાજ પાસે આવ્યા. વળી ત્યાં વચન આપીને આવ્યા હોવાથી ત્યાં ગયા, ફરી અહીં આવ્યા. એમ એકવીસ વખત બન્યું હતું. છેવટે શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીકૃત 'લલિતવિસ્તરા' વાંચી જૈનદર્શનમાં સ્થિર થયા હતા. તેમણે શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીની અને 'લલિતવિસ્તારા'ની ખૂબ પ્રશંસા લખી છે. 'ઉપમિતિ'ની પ્રશસ્તિમાં તેઓ લખે છે કે 'જે હરિભદ્રે પોતાની અચિન્ત્ય શક્તિથી મારામાંથી કુવાસનામય ઝેર દૂર કરીને, કૃપા કરી સુવાસનારૂપ અમૃત મારા લાભ માટે શોધી કાઢ્યું છે તે હરિભદ્રસૂરિને મારા નમસ્કાર હો! તે હરિભદ્રસૂરિજીને મારા નમસ્કાર હો કે જેમણે મારા માટે 'લલિતવિસ્તારા' નામની વૃત્તિ રચી.૨"

તેઓ છઠ્ઠે દર્શનના વિદ્વાન હતા. તેમણે સ્વયં લખ્યું છે કે 'કૃતિરિયં જિનજૈમિ-નિકળમુક્તૌગતાદિદર્શનવેદિનઃ સકલગ્રન્થાર્થનિપુણસ્ય શ્રીસિદ્ધર્ષેમંદાચાર્યસ્યેતિ।' તેમણે સિદ્ધસેનકૃત 'ન્યાયાવતાર' ઉપર વૃત્તિ રચી છે.

૫ શ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરિજી

તેઓ વિક્રમની ૧૧ મી સદીમાં થયા છે. તેઓ એક સમર્થવાદી હતા^૩ અલ્લૂ રાજાની રાજસભામાં તેમણે દ્વિગ્બરોને પરાજય આપ્યો હતો. ષત્રિભુવનગિરિ અને સપાદલક્ષ (બાલ્યા)^૪ આદિના રાજાઓને જૈન બનાવ્યા હતા અને ૮૪ વાદો જીતીને આનન્દિત કર્યા હતા.

૧. સિદ્ધર્ષિ જ્યાં તર્કશાસ્ત્ર લખવા ગયા હતા તે નગરનું નામ 'મહાબોધ' લખ્યું છે. તે નગર ક્યાં હતું તેનો કંઈ પત્તો લાગતો નથી પણ તે સ્થાન તક્ષશિલાનું વિશ્વવિદ્યાલય અથવા નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય એ બેમાંથી એક હોવું જોઈએ એમ લાગે છે.

૨ નમોઽસ્તુ હરિભદ્રાય, તસ્મૈ પ્રવરસુરયે । મદર્થે નિર્મિતા યેન, વૃત્તિર્લલિતવિસ્તારા ।

૩ વાદં જિત્વાઽલ્લુકક્ષમાપસમાયાં તલપાટકે । આતૈકપદ્મો યસ્તં શ્રીપ્રદ્યુમ્નં પૂર્વજં સ્તુવે ।

—(સમરાદિત્યસંક્ષેપ)

૪ સપાદલક્ષગોપાલ—ત્રિભુવનગિર્યાદિદેશગોપાલાન્ । યયુશ્વતુરાધિકાશોભ્યા, વાદજયે રજ્યમાસ ।

—(પાશ્વનાથશ્રવિન્)

૬ તર્કપંચાનન શ્રી અભયદેવસૂરિજી

તેમનો સત્તાસમય વિક્રમની ૧૧ મી શતાબ્દિ છે. તેઓ એક સમર્થ ટીકાકાર હતા. તેમણે શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજીના ‘સન્મતિતર્ક’ ઉપર ૨૫ હજાર શ્લોક પ્રમાણુ વિસ્તૃત ટીકા રચી છે. તેમાં દશમી શતાબ્દિ સુધીના ચાલુ સર્વ વાદોની સુંદર રીતિએ ગોઠવણ કરી છે. તે ટીકાનું નામ ‘વાદમહાર્ણવ’ અથવા ‘તત્ત્વબોધવિધાયિની’ છે. તેમની વાદ લખવાની પદ્ધતિ ઘણી જ મનોહર છે. પ્રથમ ચાલુ સિદ્ધાન્તમાં બિલકુલ નહિ માનનાર પક્ષ પાસે બોલાવે, પછી કંઈક સ્વીકાર કરનાર પાસે તેનું ખંડન કરાવે ને તેનો મત પ્રદર્શિત કરાવે, પછી વધુ માનનાર પાસે, પછી ધણું સ્વીકાર કરનાર પાસે ને છેવટ સર્વમાં દૂષણ બતાવવા પૂર્વક સ્વાભિમત સિદ્ધાન્તનું મંડન કરે. તે વાંચતા જાણે એમ લાગે કે આપણે સાક્ષાત્ એક વાદસભામાં જ હોઈએ અને પ્રત્યક્ષ વાદ સાંભળતા હોઈએ.

દર્શનશાસ્ત્રોમાં મીમાંસા દર્શન સમજવું મુશ્કેલ હોય છે, તે મીમાંસા દર્શનના આકર ગ્રન્થ કુમારિલ ભટ્ટના ‘શ્લોકવાર્તિક’નું આ ‘વાદમહાર્ણવ’માં વિશેષ ખંડનમંડન છે. તેથી આ ગ્રન્થ સમજવો ઘણો કઠિન ગણાય છે. ને તે જ કારણે અભ્યાસમાં અલ્પ આવ્યો છે. શાન્તિરક્ષિત કે જેઓ નાલન્દા વિશ્વવિદ્યાલયના મુખ્ય આચાર્ય હતા તેમના બનાવેલ ‘તત્ત્વ-સંગ્રહ’ ઉપરની કમલશીલની બનાવેલ ‘પંજિકા’ નામની ટીકા, દિગ્ગમ્બરાચાર્ય પ્રભાચંદ્રે રચેલ ‘પ્રમેયકમલમાર્તંડ’ તથા ‘ન્યાયકુમુદચંદ્રોદય’ વગેરે ગ્રન્થોનો આ ટીકામાં ઉપયોગ છે. વાદિ દેવસૂરિજી, મલ્લિષેણસૂરિજી તથા ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી વગેરેએ રચેલે રચેલે આ ટીકાનો ઉલ્લેખ તથા છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. ૧૧ મા સૈકા પછી જૈન ન્યાયના મોટા મોટા ગ્રન્થો રચાયા તે સર્વમાં આ ટીકાની સહાય લેવામાં આવી છે. આ ટીકામાં ગૂંથાયેલ વિષયો પાછળના ગ્રન્થકારોને સરળતાથી મળી ગયા છે. આ ટીકામાં શબ્દોની બહુ રમક-ઝમક નથી પણ ભાષાપ્રવાહ એક નિર્મળ ઝરણુની માફક સીધો વહે છે. પ્રો. લોયમેને શ્રી અભયદેવસૂરિજીના સમ્પન્નમાં જણાવ્યું છે જે ‘તેમનો ઉદ્દેશ તે સમયમાં પ્રચલિત સર્વ વાદોનો સંગ્રહ કરી અનેકાન્તવાદનું સ્થાપન કરવાનો હતો’—તે આ ટીકા જોવાથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. શ્રી અભયદેવસૂરિજી, ‘ન્યાયવનસિંહ’ અને ‘તર્કપંચાનન’ એ બિરુદોથી વિભૂષિત હતા, અને ૮૪ વાદવિજેતા શ્રી પ્રહુમ્નસૂરિજીના પદ્મપ્રભાવક હતા.

૭ શ્રી ધનેશ્વરસૂરિજી

તેઓ મુંજરાજીના સમયમાં થયા એટલે તેમનો સત્તાકાળ ૧૧ મી વિક્રમ શતાબ્દિનો હતો. તેઓ તર્કપંચાનન શ્રી અભયદેવસૂરિજીના પદ્ધર હતા. ધારાનગરીના સાર્વભૌમ રાજા મુંજે તેઓને પોતાના ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા હતા. તેમણે રાજાની સભામાં અનેક વાદો જીત્યા હતા. પ્રવચનસાશેદ્ધાર-વૃત્તિમાં શ્રી સિદ્ધસેન લખે કે—

તદનુ ધનેશ્વરસૂરિર્જિજ્ઞે, યઃ પ્રાપ્ત પુંડરીકાભ્યઃ ।

નિર્મથ્ય વાદજલધિ, જયશ્રિયં મુંજનૃપપુરતઃ ॥

૮ વાદિવેતાલ શ્રી શાન્તિસૂરિજી

‘પ્રભાવકચરિત્ર’માં તેમનો સ્વર્ગવાસસમય વિ. ૧૦૯૬ ના જેઠ સુદ ૯ ને મંગળવાર, કૃતિકા નક્ષત્ર, જણાવેલ છે. તેમના પ્રત્યે પાટણના ભીમરાજને અને ધારાનગરીના ભોજ-

રાજને ધણું માન હતું. તેઓ બીમરાજની સભામાં 'કવીન્દ્ર' અને 'વાદિયકવર્તી' તરીકે વિખ્યાત હતા અને મહાકવિ ધનપાલની પ્રેરણાથી ભોજરાજની રાજસભામાં ગયા હતા. ભોજરાજને પોતાની સભા માટે અભિમાન હતું. તેણે શાન્તિસૂરિજીને શરતપૂર્વક કહ્યું હતું કે મારી સભાના 'એક એક વાદિની જીતમાં એક એક લક્ષ દ્રવ્ય આપીશ. શાન્તિસૂરિજીએ બધાં દર્શનોના ચોરાશી વાદીઓને તેની સભામાં જીતી ૮૪ લક્ષ દ્રવ્ય ધર્મમાર્ગમાં વપરાવ્યું હતું. અને ભોજરાજે તેમને 'વાદિવેતાલ' એવું ધિરુદ આપ્યું હતું. તેમણે એક ધર્મ નામના પડિતને પણ જીત્યો હતો અને દ્રવિડ દેશના એક અવ્યક્તવાદી અભિમત પડિતને પરાજય આપી ગરીબ પશુ તુલ્ય કરી દીધો હતો.

તેઓની પાસે બીજીશ શિષ્યો પ્રમાણુશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતા હતા. એકદા એક કઠિન વિષય ૧૬ દિવસ સુધી શિષ્યોને સમજાવતા હતાં ન્યારે કાઈ પણ શિષ્યને તે વિષય ન સમજાયો ત્યારે તેમને દુઃખ થયું. તે સમયે વાદી દેવસૂરિના ગુરુ મુનિચંદ્રસૂરિ ત્યાં જઈ ચડ્યા હતા. અને તેમણે તે સર્વ વિષયનું વિવેચન અપ્રકટપણે ધ્યાન રાખી કહી આપ્યું હતું. તે સમયે શાન્તિસૂરિજીએ કહ્યું હતું કે 'તમે તો રણથી આજ્ઞાદિત રત્ન છો. હે વત્સ ! હે સરળમતિ ! મારી પાસે પ્રમાણુશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર અને આ નશ્વર દેહનો અહીં લાભ લઈ લે !' પછીથી ટંકશાળના પાછળના ભાગમાં તેમને રહેવાની સગવડ કરાવી જ્યે દર્શનનો અભ્યાસ કરાવ્યો હતો.

તેમની ન્યાય લખવાની શક્તિ અપૂર્વ હતી. તે વિષયમાં તેમની બનાવેલ ઉત્તરાધ્યયન જહકૃતિ (પાઠ્યટીકા) પુષ્ટિ આપે છે. ટૂંકમાં સચોટપણે લખવું એ એમની લેખન શૈલીની વિશિષ્ટતા છે. આ ટીકાને આધારે વાદિ દેવસૂરિજીએ સિદ્ધરાજની સભામાં દિગમ્બર વાદી કુમુચન્દ્રને પરાજય આપ્યો હતો. 'જીવવિચારપ્રકરણ' અને 'ચૈત્યવંદનમહાભાષ્ય'ના કર્તા પણ આ જ શાન્તિસૂરિજી હશે કે બીજા ? તે વિચારણીય છે. તેમના ગુરુનું નામ વિજયસિંહ-સૂરિજી છે.

૯ શ્રી જિનેશ્વરસૂરિજી

તેમનો સમય ૧૦૮૨ થી ૧૦૯૫ ની આબુબાબુનો છે, કારણ કે તેટલા સમયમાં બનાવેલ તેઓના ગ્રન્થો વિદ્યમાન છે. તે સમયે પાટણના તખ્ત પર દુર્લભરાજ રાજ્ય કરતો હતો. તેની સભામાં તેઓનું સારું માન હતું. તેઓએ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીના 'અષ્ટક પ્રકરણ' ઉપર વૃત્તિ રચી છે, જે અનેક ન્યાયવિચારોથી પૂર્ણ છે. તેમાં શુદ્ધ દેવ, મૂર્તિપૂજન, મુક્તિ વગેરે ધણા વિષયો તર્ક દૃષ્ટિથી ચર્ચ્યા છે. અને 'પ્રમાણુલક્ષણ' નામનો ન્યાયગ્રન્થ સ્વોપગવૃત્તિ સહિત રચ્યો છે.

૧૦ શ્રી સુરાચાર્યજી

તેમનો સત્તાસમય ૧૧ મી સદીનો છેવટ ભાગ અને બારમી સદીની શરૂઆત છે. તેઓ શબ્દશાસ્ત્ર, પ્રમાણુશાસ્ત્ર તથા સાહિત્યશાસ્ત્ર વગેરેમાં નિપુણ હતા. પોતાની શક્તિ માટે તેમને માન હતું. તેમની પાસે અનેક શિષ્યો અભ્યાસ કરતા હતા. તેમનો તાપ અપૂર્વ હતો, શિષ્યની ભૂલ થાય કે તરત જ માર પડતો. અને એમ થતાં હંમેશા ઓઘામાં રાખવાની લાકડાની એક દાંડી તૃટી જતી હતી. ગુરુમહારાજના મર્મ વચનથી ભોજરાજની સભામાં

ગયા હતા અને સર્વ પઠિતો ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો. પ્રથમ તો ભોજરાજ તેઓના ઉપર પ્રસન્ન થયો હતો પણ પાછળથી તેઓના નમ્ર સત્ય કહેવાના સ્વભાવથી ક્રોધિત થયો હતો. ભોજરાજ સર્વ દેશીનાને એકઠાં કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. તે ન થઈ શકે તેમ તેમણે તેને સમજાવ્યું હતું. ભોજવ્યાઠરણમાં બૂલો બતાવી હતી. છેવટે ભોજે તેમને દેહકષ્ટ આપવા વિચાર કર્યો હતો, પરંતુ ધનપાલની ગોઠવણથી તેઓ સુખે પાટણ પહોંચી ગયા હતા. 'નેમિનાભેય-દ્વિસંધાન મહાકાવ્ય' તેમની કાવ્યકૃતિ છે. ભીમદેવની સલામાં તેમનું સાડું માન હતું. ભીમદેવના મામા દ્રોણાચાર્યના તેઓ શિષ્ય હતા અને સંસારપક્ષે ભગીન હતા.

૧૧ નવાંગીટીકાકાર શ્રી અભયદેવસૂરિજી

સંવત ૧૦૮૮ માં ૧૬ વર્ષની વયે તેમને આચાર્ય પદ મળ્યું હતું અને તેમનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૧૩૯ની લગભગ થયો હતો, એટલે તેમનું આયુષ્ય આશરે ૬૭ વર્ષનું થયું. જૈન આગમો ઉપર સ્ત્રીસાંકચાર્યકૃત અગિયાર અંગમાંથી આદિનાં બે અંગોની જ ટીકા મળતી હતી. તેથી તેમણે દૈવી પ્રેરણાથી નવ અંગ ઉપર ટીકા રચી હતી. જિનેશ્વરસૂરિજીકૃત 'પદ્મસ્થાનકભાષ્ય' ઉપર તેમની ટીકા છે, હરિભદ્રસૂરિજીના 'પંચાશક' પર તેમની ટીકા છે. અનેક ગ્રન્થોનું દોહન કરી વૃત્તિ રચવાની તેમની શૈલી અપૂર્વ છે. આજ પણ નવ અંગપરની તેમની ટીકા અનેક વિચારણાઓને વેગ આપે છે.

સ્તંભનપાર્શ્વનાથજીની પ્રતિમા તેમના જ આત્મબળે અને પુણ્યપ્રભાવે પ્રકટ થયેલ છે. તે સમયે તેમનું બનાવેલ 'જયતિહુઅણ' સ્તોત્ર આજ પણ પ્રાભાવિક મનાય છે. તેમની બ્યાખ્યાન અને વિવેચન કરવાની શક્તિ અદ્ભુત હતી. એક સમય 'અચ્ચરન્તર' એ 'અજિતશાન્તિસ્તવ'ની ગાથાનું શૃંગારિક વિવેચન કરતાં તેમના પર એક રાજકુમારી મોહિત થઈ હતી. પછીથી વૈરાગ્ય અને શાન્તરસના ઉપદેશથી તેઓએ તેને પ્રતિબોધિત કરી હતી. તેમની સર્વ ટીકાઓ ૧૧૨૦ થી ૧૧૨૮ સુધીમાં રચાયેલ છે. તેઓનો સ્વર્ગવાસ કપડ-વંજમાં થયો છે.

૧૨ શ્રી ચંદ્રપ્રભસૂરિજી

સં. ૧૧૪૯ માં તેઓ વિદ્યમાન હતા. તેમણે 'દર્શનશુદ્ધિ' અને 'પ્રમેયરત્નકોષ' એ બે ન્યાયગ્રન્થો રચ્યા છે.

૧૩ શ્રી વીશાચાર્યજી

તેઓ વિક્રમની ૧૨ શતાબ્દિના ઉત્તરાર્ધમાં થયા. પાટણના સાર્વભૌમ રાજા સિદ્ધરાજને તેમના પ્રત્યે બહુ માન હતું. એક વખત રાજાએ મશ્કરીમાં તેમને કહ્યું કે 'અમારા જેવા રાજાના આશ્રયથી આપશ્રી દીપ્તો છે !' આના પ્રત્યુત્તરમાં આચાર્યશ્રીએ જણાવ્યું કે 'પૂર્વ પુણ્યથી પ્રતિભા પ્રસરે છે.' રાજાએ વળી કહ્યું: 'આ સભા સિવાય અન્ય દેશમાં ફરશે ત્યારે બીજા બાવાની જેમ અનાથતા સમજાશે.' સૂરિજીએ કહી દીધું કે 'અમુક સમયે પોતે અહીંથી વિહાર કરશે. સિદ્ધરાજે નગરદ્વારો બંધ કરાવ્યાં. વિદ્યાબળથી આચાર્યશ્રી બહાર નિકળીને પલ્લીપુર પહોંચ્યા, ત્યાંથી મહાબોધ નગરમાં જઈ બૌદ્ધોને વાદમાં હરાવ્યા. ગોપાલ-ગિર (ગવાલિયર) માં રાજાએ ઘણું સન્માન આપ્યું ને ત્યાં પણ અન્ય વાદીઓને હત્યા, રાજાએ ચામર છત્ર વગેરે રાજચિહ્નો આપ્યાં. નાગોર જઈ જૈનદર્શનની શ્રેષ્ઠતા વધારી

સિદ્ધરાજના આમંત્રણથી પુનઃ પાટણ તરફ વિહાર કર્યો. ચારુપ આવ્યા ત્યારે તેમને મળવા સિદ્ધરાજ ત્યાં આવ્યો હતો. પાટણમાં એક સાંખ્યવાદી વાદિસિંહ આવ્યો હતો. સિદ્ધરાજે તે વાદીને હરાવવા ગોવિંદાચાર્ય કે જેઓ કર્ણ મહારાજના બાલમિત્ર હતા અને વીરાચાર્ય-જીના કલાગુરુ હતા, તેમને વિનંતિ કરી. તેઓએ કહ્યું કે તેને તો વીરાચાર્યજી હરાવશે. પછીથી વીરાચાર્યજીએ ગોવિંદાચાર્યજી સાથે જઈ તેનું સર્વ માન ગાળી નાખ્યું હતું. તે વાદમાં વીરાચાર્યજી પોતાનો પક્ષ મતમપૂર જન્દ અને અપહ્નુતિ અલંકારમાં બોલ્યા હતા. સર્વાનુવાદની શરત પ્રમાણે સાંખ્યવાદી તે પ્રમાણે બોલી શક્યો ન હતો. એ પ્રમાણે વીરાચાર્યજી વિજયભાળ વર્ધા હતા. વળી સિદ્ધરાજની સલામાં કમલકીર્તિ નામના દિગમ્બરવાદીને હરાવી સ્ત્રીમુક્તિની સિદ્ધિ કરી હતી. અને વિજય મેળવ્યો હતો.

૧૪ શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિજી

તેમનો સ્વર્ગવાસવિ. સંવત ૧૧૭૮ માં થયેલ છે, એટલે તેઓ વિક્રમની બારમી શતાબ્દિમાં થયાં. તેઓ અખંડ બ્રહ્મચારી અને ઉગ્ર તપસ્વી હતા. તેઓ કાંજી પીને જ રહેતા તેથી ‘સૌવીરપાયા’ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા હતા. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીકૃત ‘અનેકાન્તજયપતાકા’ પર ટિપ્પન અને ‘લલિતવિસ્તરા’ પર પંજિકા, વગેરે તેમની ન્યાયરચના છે. બીજા પણ કુલકા, વૃત્તિઓ, પ્રકરણો વગેરે લગભગ ૨૦ થી ૨૫ ગ્રન્થો તેમણે રચ્યા છે. તેઓ વાદનિપુણ હતા. ‘મુદ્રિતકુમદચંદ્ર’ નાટકમાં તેમણે અર્જુનરાજની સલામાં એક શૈવવાદીને જીત્યો હતો તેમ ઉલ્લેખ છે. તથા ગુણચંદ્ર નામના દિગમ્બર મહાવાદી સાથે વાદ કરવાનો હતો તે સમયે વાદિ દેવસૂરિજી તેમની સાથે હતા ને તેમની શૈશવ વંચ હતી. તે વખતે તે વાદીને દેવસૂરિએ જીત્યો હતો. વાદિ દેવસૂરિજીના તેઓ ગુરુ હતા.

૧૫ શ્રી ચંદ્રસૂરિજી

તેમનો સત્તાસમય ૧૧૬૯ ની આસપાસનો છે. મુનિઅવસ્થામાં તેઓ ‘શ્રી પાશ્વદેવ ગણિ’ એ નામથી પ્રસિદ્ધ હતા ને આચાર્ય થયા પછી શ્રી ચંદ્રસૂરિજી કહેવાયા. તેમણે બૌદ્ધાચાર્ય દિક્ષનાગકૃત ‘ન્યાયપ્રવેશક’ પર જે હારિભદ્રીવૃત્તિ છે તે પર ‘પંજિકા’ રચી છે. અન્યાન્ય વિષયોના ગ્રન્થો પર વૃત્તિ, ટીકા, વ્યાખ્યા તેઓએ સારી રચી છે.

૧૬ મલધારી શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી

તેઓ બારમી સદીના અંતની લગભગમાં થયા. એમના ગુરુ મલધારી અભયદેવસૂરિજી છે. પૂર્વાવસ્થામાં તેઓ પ્રહુમ્ન નામના રાજમંત્રી હતા. તેમની વ્યાખ્યાનશક્તિ અપૂર્વ હતી. સિદ્ધરાજ જયસિંહ કલાકોના કલાકો સુધી તેમના વ્યાખ્યાનમાં બેસતો અને કેટલીક વખત સાંભળવાની ઉત્કંઠાથી એકલો તેમની પાસે આવતો. અમુક સ્થળ સુધી સિદ્ધરાજ જયસિંહ તેમની સ્મશાનયાત્રામાં ગયો હતો તેથી સમજી શકાય છે કે સિદ્ધરાજને તેમના ઉપર ઘણું જ માન હતું. તેઓએ એક લાખ શ્લોક પ્રમાણે વિવિધ ગ્રન્થોની રચના કરી છે. તેમાં ન્યાયગ્રન્થ તરીકે ગણુવી શકાય તેવી વિશેષાવશ્યકપરની જૂઠ્ઠાવૃત્તિ છે. તેનું પ્રમાણ ૨૮ હજાર શ્લોક જેટલું છે. ગણુધરવાદ, નિહ્વવાદ, શબ્દ, નય, નિર્લેપ, જ્ઞાન વગેરે અનેક વિષયો તેમાં ન્યાયશૈલીથી સારી રીતે ચર્ચ્યા છે. આર્હતદર્શનના મૌલિક વિચારોનું તર્કપદ્ધતિમય સ્વરૂપ આ ટીકામાં મળે છે. એ ટીકામાં. ૧ અભયકુમાર ગણિ, ૨ ધનદેવગણિ,

૩ જિનભદ્રગણિ, ૪ લક્ષ્મણગણિ, ૫ વિષ્ણુધનંદ્રમુનિ, એ પાંચ મુનિઓ અને આણંદશ્રીજી તથા વસુમતિશ્રીજી એ બે સાધ્વીઓ, એમ સાત જણે મદદ કરી હતી.

૧૭ વાદી દેવસૂરિજી

તેમનો જન્મ સં. ૧૧૪૩ માં મહાહત ગામમાં થયો હતો. તે ગામ આણુની આસપાસ આવેલ છે. ૧૧૫૨ માં દીક્ષા, ૧૧૭૪ માં આચાર્યપદ, અને ૧૨૨૬ માં શ્રા. વ. ૭ ને ગુરુવારે તેઓ સ્વર્ગસ્થ થયા. તેમના ગુરુ મુનિયંદ્રસૂરિજી શાન્તિસૂરિજીના જ્ઞાનખગ્નના વારસદાર હતા. તેમણે વાદિ દેવસૂરિજીને પ્રમાણુ વગેરે શાસ્ત્રનો સારો અભ્યાસ કરાવ્યો હતો. દીક્ષા લીધા બાદ બે-પાંચ વર્ષમાં જ તેમની ખ્યાતિ ચોતરફ પ્રસરી ગઈ હતી. તે સમયમાં તેમણે બન્ધ નામના શૈવદર્શની દ્વૈતવાદીને ધોળકામાં જીત્યો, સાચોરમાં વાદ કર્યો ને જીત્યા, ગુણચંદ દિગમ્બરને નાગોરમાં પરાજિત કર્યો. ભાગવત શિવભૂતિને ચિત્તોડમાં, ગંગાધરને ગ્વાલીયરમાં, ધરણીધરને ધારામાં, કૃષ્ણ નામના વાદીને ભરૂચમાં, એમ અનેક વાદીઓ ઉપર જીત મેળવી હતી.

આચાર્ય થયા પછી તેમણે સિદ્ધરાજની સભામાં દિગમ્બર મહાવાદી કુમુદચંદ્રને વાદમાં હરાવ્યો હતો. કુમુદચંદ્રનો તે સમયે પ્રબલ પ્રતાપ હતો. પોતાની શક્તિ માટે એને ખૂબ અભિમાન હતું, ૮૪ વાદી તેણે જીત્યા હતા. વાદિદેવસૂરિજી સાથે વાદ કરવાની તેને ખૂબ ઈચ્છા હતી. દેવસૂરિજી તેવા તુચ્છપ્રકૃતિના વાદી સાથે વાદ કરવા ઈચ્છા ધરાવતા ન હતા, પરંતુ જ્યારે તે દિગમ્બરે અનેક નાગાર્થ કરી, છેવટે શ્વેતાંબર મતની સાધ્વીની છેડતી કરી એટલે દેવસૂરિજીએ વાદનું આમંત્રણ આપીને વાદ કર્યો. તે વાદમાં મુખ્યપણે કેવળી-ભુક્તિ અને સ્ત્રી-મુક્તિ એ બે વિષયો ચર્ચાયા હતા. શરત પ્રમાણે વાદમાં હાર થવાથી દિગમ્બરોને ગુજરાત છોડી ચાલ્યા જવું પડ્યું હતું. આ વિજય બાદ તેઓ ‘વાદી દેવસૂરિજી’ એ નામથી વિખ્યાત થયા. આ વિજયથી સિદ્ધરાજે તેઓશ્રીને વિજયપત્ર અને એક લાખ સુવર્ણમુદ્રાઓ અર્પણ કરી હતી. મુનિધર્મના આચાર પ્રમાણે તે એક લાખ સુવર્ણમુદ્રાઓ ગ્રહણ કરી ન હતી. મહામંત્રી આશુકની સંમતિથી તે મુદ્રાઓનો વ્યય કરી સિદ્ધરાજે એક જિનપ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો. તેમાં શ્રી આદિનાથના બિમ્બની ૧૧૮૩ ના વૈશાખ શુકલ દ્વાદશીને દિવસે પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી. તેમાં ચાર આચાર્યો સંમિલિત હતા. તેમના આ વાદની અનેક આચાર્યોએ સુંદર પ્રશંસા કરી છે. તેમાં તે સમયે હેમચંદ્રસૂરિજી ત્યાં વિદ્યમાન હતા, તેમણે ‘શ્રી સિદ્ધહેમવ્યાકરણ’માં લખ્યું કે-

यदि नाम कुमुदचन्द्रं, नाजेप्यद् देवसूरिरहिमरुचिः ॥

कटिपरिधानमधास्यत, कतमः श्वेताम्बरो जगति ? ॥

‘જો દેવસૂરિજી રૂપી સૂર્યે કુમુદચંદ્રને ન જીત્યો હોત તો જગતમાં કયો શ્વેતાંબર કટિપર વસ્ત્રને ધારણ કરત ?’

આ સિવાય રત્નપ્રભસૂરિ, મહેશ્વરાચાર્ય, સોમપ્રભસૂરિ, ઉદયપ્રભદેવ, પ્રદ્યુમ્નાચાર્ય, મુનિદેવસૂરિ, સોમચંદ્ર પડિત, મેરુતુંગાચાર્ય, મુનિભદ્રસૂરિ, ગુણરત્નસૂરિ, મુનિસુંદરસૂરિ, ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય વગેરેએ અનેક સ્થલે આ વાદને માટે સૂરિજીની અનેક પ્રકારે પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું.

કાર્તિની વિખ્યાતિ કરી છે. યશશ્વન્દ્રે તો આ વાદના સમ્પૂર્ણ પ્રસંગનું વર્ણન આપતું 'મુદ્રિતકુમુદયન્દ્ર' પ્રકરણ રચ્યું છે, જે ઘણું રસ્યક છે.

તેમનામાં ગ્રન્થરચનાની શક્તિ પણ અદ્ભુત હતી. તેઓએ જૈન ન્યાયના પ્રવેશ માટે ઉપયોગમાં આવે તેવો ૩૭૪ સૂત્ર પ્રમાણુ 'પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોકાલંકાર.' નામનો ન્યાયનો મૂલગ્રન્થ આઠ પરિચ્છેદમાં રચ્યો છે. તેના પર તેઓશ્રીએ જ 'સ્યાદ્વાદરત્નાકર' નામની વિસ્તૃત વૃત્તિ લખી છે, તેનું પ્રમાણુ ૮૪૦૦૦ હજાર શ્લોક જેટલું છે. તેમાં દાર્શનિક વિષયોનું સુન્દર ખંડનમંડનાત્મક સ્વરૂપ છે. જો કે તે વૃત્તિ હાલમાં સમ્પૂર્ણ ઉપલબ્ધ નથી તો પણ જેટલી ઉપલબ્ધ છે તેટલી સારી રીતે પ્રકાશમાં આવેલ છે. તે વૃત્તિનું કાઠિન્ય પણ ઘણું સમજાયેલ છે. તેમાં પ્રવેશાર્થે તેમના શિષ્ય રત્નપ્રભસૂરિજીએ 'રત્નાકરાવતારિકા' નામની લઘુ વૃત્તિ મૂલસૂત્ર પર રચી છે. તેમાં 'સ્યાદ્વાદરત્નાકર'ની ખૂબ ગંભીરતા બતાવી છે. તેઓએ તથા અન્ય આચાર્યોએ 'સ્યાદ્વાદરત્નાકર'ના ઘણા વખાણુ કર્યા છે. 'સ્યાદ્વાદરત્નાકર'ની રચનામાં વાદિ દેવસૂરિજીના બે શિષ્યો ભદ્રેશ્વરસૂરિ અને રત્નપ્રભસૂરિજીએ સહકાર આપ્યો હતો. આ માટે તેઓએ જ લખ્યું છે કે—

કિં દુષ્કરં ભવતુ તત્ર મમ પ્રબન્ધે, યત્રાતિર્નિર્મલમતિઃ સતતાભિયુક્તઃ ।

મદ્રેશ્વરઃ પ્રવરસૂક્તિસુધાપ્રવાહો, રત્નપ્રભશ્ચ મજતે સહકારિભાવમ્ ॥

૧૮-૧૯ શ્રી અમરચંદ્રસૂરિજી અને શ્રી આનંદસૂરિજી

આ બંને આચાર્યો વિક્રમની બારમી સદિમાં થયા. તેમણે સિદ્ધરાજની સભામાં બાહ્યાવસ્થામાં જ વાદીઓને હરાવી વિજય મેળવ્યો હતો, તેથી સિદ્ધરાજે તેઓને અનુક્રમે 'સિંહશિશુક' અને 'બાધશિશુક' એવાં બિરુદ આપ્યાં હતાં. શ્રી અમરચંદ્રસૂરિજીએ 'સિદ્ધાન્તાર્ણવ' નામનો ગ્રન્થ રચ્યો છે. ડૉ. શતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ, ઉપરના બે બિરુદને આધારે—મહાતાર્કિક ગંગેશોપાધ્યાયે 'તત્ત્વચિન્તામણિ' નામનો નવ્યન્યાયનો મહાગ્રન્થ રચ્યો છે, તેમાં વ્યાપ્તિસ્વરૂપ પર લખતાં વ્યાપ્તિનાં બે લક્ષણોનું નામ 'સિંહ-બાધ લક્ષણ' એવું આપ્યું છે, કદાચ તે બે લક્ષણો ઉપરોક્ત બે મહાતાર્કિકાની માન્યતાનાં હોય,—એમ અભિપ્રાય બતાવે છે.

૨૦ શ્રી દેવભદ્રસૂરિજી

આ આચાર્ય બારમી સદીને અન્તે થયા. તેમણે 'ન્યાયાવતાર' પર ટિપ્પણુ રચ્યું છે. મુનિચંદ્રસૂરિજીથી તેઓએ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી. પોતાના ગુરુ શ્રીચંદ્રસૂરિજીની 'સંગ્રહણી' પર વૃત્તિ રચી છે. તેમાં નીચેના ગ્રન્થોનાં ઉલ્લેખ અને અવતરણો આપ્યાં છે: 'અનુયોગ દ્વારચૂણિ,' હારિભદ્રી 'અનુયોગદ્વાર ટીકા,' ગન્ધ હરિત હારિભદ્રી તત્ત્વાર્થટીકા, મલયગિરિ-જહત્સંગ્રહણીવૃત્તિ, હારિભદ્રી જહત્સંગ્રહણીવૃત્તિ, ભગવતીવિવરણુ, વિશેષણુવતી, સ્વયંપ્રત્તિનિર્મુક્તિ વગેરે.

૨૧ શ્રીમલયગિરિજી

તેઓ તેરમી શતાબ્દની શરૂઆતમાં થયાનો સંભવ છે. તેઓ એક સમર્થ ટીકાકાર હતા. અનેક આગમે પર તેઓએ ટીકા લખી છે. તેમની ટીકા ઘણી સરલ અને તલસ્પર્શી

૧ આ ગ્રંથ ઉપર અમેએ વૃત્તિ બનાવી છે. તે વૃત્તિ થોડા સમય બાદ જૈન સાહિત્યવર્ધક સભા-સુરત ટ્રસ્ટથી પ્રસિદ્ધ થશે.

હોય છે. ઘણા કઠિન વિષયો પણ તેઓની કૃત્રમથી સહેલા બની ગયા છે. જ્યોતિષના પણ તેઓ અસાધારણ જ્ઞાતા હતા. સૂર્યપ્રગટિ, ચંદ્રપ્રગટિ, જ્યોતિષકરંડક વગેરે જ્યોતિષ ગ્રંથો પર તેઓએ ટીકા રચી છે. જ્યોતિષ સમ્યન્ધના કેટલાએક વિષયોના સ્પષ્ટીકરણ માટે પ્રત્યક્ષ જોવા માટે વિહાર કરીને તેઓ નેપાલમાં ગયા હતા. ‘ધર્મસંગ્રહણીવૃત્તિ’ થી તેઓ સારા ન્યાયવેતા હતા તે સાબીત થાય છે. છ હજાર શ્લોક પ્રમાણ ‘મુદિ’ નામનું વ્યાકરણ પણ તેમણે બનાવેલ છે.

૨૨ શતાર્થિક શ્રીસોમપ્રભસૂરિણ

તેઓ તેરમી શતાબ્દિમાં થયા. તેઓ એક વિખ્યાત વિદ્વાન હતા. તેમની કવિત્વ-શક્તિ અદ્ભુત હતી. તર્કશાસ્ત્રમાં પણ તેઓ નિપુણ હતા. જો કે તેઓનો કોઈ પણ ન્યાયગ્રંથ કે ન્યાયનો પ્રસંગ ઉપલબ્ધ નથી તો પણ તેઓનાં પ્રભાવ અને પ્રતિભા અપૂર્વ હતાં, તેનું ઠેર ઠેર વર્ણન મળે છે.

૨૩ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિણ

તેમનો જન્મ વિ. સં. ૧૧૪૫ ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાને દિવસે થયો હતો. તેમની દીક્ષા ૧૧૫૦ માધ શુ. ૧૪ ને શનિવારે, આચાર્ય પદ ૧૧૬૨ માં, અને ૧૨૨૯ માં સ્વર્ગવાસ થયો. તેઓ એક સમર્થ મહાપુરુષ હતા. અનેક રાજાઓ તેમના ભક્ત હતા. તેમનાં શક્તિ અને જ્ઞાન અજોડ હતાં. તેમના સમયમાં પરદર્શનીઓનો વિશેષ વિરોધ હતો. તો પણ તેમણે પોતાની અદ્ભુત પ્રતિભાથી અનેક વખત તેઓને પરાજીત કર્યા હતા. તેમના નામથી, જીવનથી કે કવનથી કોઈ પણ વિદ્વાન અણુજાણુ હશે એમ કહી શકાય નહિ. તેમની કલમ સર્વતોમુખી હતી. કોઈપણ વિષય એવો નથી કે જેમાં તેમની કલમ કે પ્રતિભા ન ચાલી હોય. ન્યાય વિષયમાં તેમણે ‘પ્રમાણભીમાંસા’ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ યુક્ત, ‘અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકા,’ ‘અયોગવ્યવચ્છેદિકા,’ ‘શ્રી વીતરાગસ્તવપ્રકાશ’ વગેરે ગ્રંથો રચ્યા છે. તેમની કલમ ઘણી સખત સચોટ અને અસરકારક છે. તેમનું એક એક વાક્ય હૃદયમાં સોંસરુ ઊતરી જાય છે. તેમના લખાણથી તેમને જૈનદર્શનની કેટલી દાઝ હતી એ સ્પષ્ટ સમજાય છે.

તેમનો ‘પ્રમાણભીમાંસા’ ગ્રંથ પાંચ અધ્યાય પ્રમાણ હતો. હાલમાં પ્રથમ અધ્યાયના બે આદિક તથા બીજા અધ્યાયનું એક આદિક એટલું મળે છે. તેટલામાં પણ તેઓશ્રીએ ઘણોજ સંગ્રહ કર્યો છે. તે ઉપરથી સમજી શકાય છે કે સમ્પૂર્ણ ગ્રંથ કેટલો વિસ્તૃત હશે ? તેમની ‘અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકા’ ઉપર શ્રીમદ્દિલ્લેણસૂરિણએ ‘સ્વાદ્વાદમંજરી’ નામની સુન્દર ટીકા બનાવી છે. હાલમાં જૈનદર્શનમાં તે છૂટથી વંચાય છે. તેમની લખાણ શૈલી ઉદયનાચાર્યને મળતી છે. તેઓ ‘અનુશાસન’ અન્તે આવે એવા ગ્રંથો રચતા. તેમનો એક વાઠાનુશાસન નામનો ગ્રંથ હતા, હાલમાં તે મળતો નથી. જૈન-ન્યાયનો સૂર્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરિણના સમયમાં જૈનશાસનરૂપી નભસ્તલના મધ્યમાં પહોંચી મધ્યાહ્નનાં પ્રયંડ કિરણોને પ્રસારતો હતા.

૨૪-૨૫ શ્રીરામચંદ્રસૂરિણ તથા શ્રીગુણચંદ્રસૂરિણ

આ આચાર્ય તેરમા સૈકામાં થયા. એ બન્ને શ્રીહેમચંદ્રસૂરિણના શિષ્ય હતા. તેમાં શ્રીરામચંદ્રસૂરિણ સાહિત્યમાં અદ્વિતીય વિદ્વાન હતા. તેમણે સો કાવ્યગ્રંથો રચ્યા છે. અને

૧ શબ્દાનુશાસન, કાવ્યાનુશાસન, છન્દોનુશાસન, લિટ્ઞાનુશાસન વગેરે તેમની કૃતિ છે.

‘સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન’ જુદાવૃત્તિ ઉપર ૫૩૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ન્યાસ રચ્યો છે. તે બન્નેએ મળી સ્વોપસૃત્તિ યુક્ત ‘દ્રવ્યાલંકાર’ નામનો ન્યાયગ્રન્થ રચ્યો છે. તેમાં ત્રણ પ્રકાશ છે. પહેલામાં જીવદ્રવ્યનું સ્વરૂપ, બીજામાં પુદ્ગલદ્રવ્યનું સ્વરૂપ તે ત્રીજામાં ધર્માધર્મ આકાશ આદિનું સ્વરૂપ-આ સર્વ પ્રમાણથી સિદ્ધ કરેલ છે.

૨૬ શ્રી પદ્યુગ્નસૂરિજી

તેઓ તેરમા સૈકામાં થયા. તેમણે ‘વાદસ્થલ’ નામનો એક ગ્રન્થ રચ્યો છે, જેમાં જિનપતિસૂરિના મતાનુયાયિઓ ‘ઉદયનવિહારમાં પ્રતિકૃત થયેલ જિનબિમ્બો પૂજનીય નથી’, એમ કહેતા હતા તેનું ખંડન છે.

૨૭ શ્રી રત્નપ્રભસૂરિજી

તેઓ બારમા-તેરમા સૈકામાં થયા. તેઓ વાદિદેવસૂરિજીના પદાલંકાર અને ન્યાયના અર્પૂર્વ વિદ્વાન હતા. વાદિ દેવસૂરિજીના ‘સ્યાદ્વાદરત્નાકર’માં તેઓએ સહકાર આપ્યો હતો. તેમની સંસ્કૃત લખવાની શક્તિ અનન્ય હતી. તેમણે ‘સ્યાદ્વાદરત્નાકર’માં પ્રવેશ કરવા માટે ‘પ્રમાણનયતત્વાલોક’ ઉપર ‘રત્નાકરાવતારિક’ નામની લઘુ વૃત્તિ રચી છે, તે ઘણી વિદ્વાતા-પૂર્ણ અને પ્રતિભાશાલિની છે. તેમાં બૌદ્ધ, નૈયાયિક ‘અર્ચટ’ અને ‘ધર્મોત્તર’નો ઉલ્લેખ છે. તેમાં શબ્દની રમક-ઠમક ઘણી જ છે. ચક્ષુપ્રાપ્ત્યકારી છે કે અપ્રાપ્ત્યકારી એ વિષયનો વાદ સમ્પૂર્ણ વિવિધ છંદોમાં શ્લોકબદ્ધ લખ્યો છે. જગત્કૃત્વનો વિધ્વંસ ફક્ત તેર વર્ણ, ત્રણ સ્યાદિવિભક્તિ અને એ ત્યાદિવિભક્તિમાં જ ગોઠવ્યો છે, તે આ પ્રમાણે—

ત્યાદિવચનદ્વયેન, સ્યાદિકવચનત્રયેણ વર્ણેન્તુ ।

ત્રિભિરધિકૈર્દશભિરયં વ્યગ્રાયિ શિવસિદ્ધિવિધ્વંસઃ ॥

(તિ, તે, । સિ, ટા, ડસ, । તથદ્વચન, પબમમ, યરલ્લવ ।) પોતાની આ વૃત્તિ માટે તેઓએ જ અન્તે લખ્યું છે કે

વૃત્તિઃ પચ્ચસદ્સાણિ, યેનેયં પરિપઠયતે ।

મારતી મારતી ચાસ્ય, પ્રસર્પન્તિ પ્રજલ્પતઃ ॥

‘જેના વડે આ પાંચ હજાર શ્લોકપ્રમાણ વૃત્તિ લખાય છે, એલતા એવા તેની પ્રભા-આનંદ અને વાણી વિસ્તારને પામે છે.’

તેમણે બીજા પણ ‘તેમિનાથચરિત’, ‘ઉપદેશમાલા ટીકા’, ‘મતપરીક્ષા પંચાશત’ વગેરે ગ્રન્થો રચ્યા છે.

એ પ્રમાણે આ સાતસો વર્ષમાં જૈન ન્યાયનો સૂર્ય બરોબર મધ્યાહ્નકાળને અનુલવતો હતો અને તે સમયમાં થયેલ આચાર્યો તેની આડે આવતાં વાદજોને વિખેરી નાખી તેના પ્રકાશને પ્રસારતા હતા. આજ પણ આપણા માટે તે આચાર્યોએ પ્રસારેલ કિરણોનો પ્રકાશ ગ્રન્થરૂપે વિદ્યમાન છે. તો તે પ્રકાશમાં વિચરીને અન્ધકારની પીડાથી બચી આનન્દિત થવું.

આ લેખ પ્રભાવકચરિત્ર, ચતુર્વિંશતિ પ્રબન્ધ, જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ તથા આ લેખમાં આવતા ન્યાયગ્રન્થોમાંથી ઉપલબ્ધ અને પ્રાપ્ત થયેલ ગ્રન્થોના અવલોકનથી લખાયેલ છે, એટલે આવશ્યક ઉલ્લેખ કરી આ લેખ સમાપ્ત કરું છું.

યાકિનીધર્મસૂત્ર પૂજનીય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી

[તેઓશ્રીના જીવન અને કવનની નોંધ]

લેખક:-પૂ. મુનિમહારાજ શ્રી કનકવિજયજી, કાંગ્રા

(પૂ. આ. મ. શ્રી. વિજયરામચંદ્રસૂરિજીશિષ્ય)

આર્યસંસ્કૃતિ એ ભારતવર્ષની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ છે. આ સંસ્કૃતિના આદર્શને કીલીને પોત પોતાના દૃષ્ટિકાણથી તેને પચાવનારાં અને જગતમાં પ્રચારનારાં જ દર્શનો મુખ્યતઃ અસ્તિતાને ધરાવનારાં છે. તે જ દર્શનો આ મુખ્ય છે: બૌદ્ધ, નૈયાયિક, સાંખ્ય, જૈન, વૈશિષ્ઠિક અને જૈમિનીય; અથવા ન્યાય તેમજ વૈશિષ્ઠિક દર્શનને અમુક દૃષ્ટિએ અભિન્ન સ્વીકારતાં છેલ્લું ચાર્વાક દર્શન. ‘ષડ્દર્શનસમુચ્ચય’માં આ ક્રમથી ષડ્દર્શનોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

જૈનદર્શન આ જ દર્શનોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મદર્શન છે. ત્રિકાલાબાધ્ય અને અવિચ્છેદ્ય અનેકાન્તતત્ત્વવ્યવસ્થાના નક્કર પાયા પર શ્રી જૈનદર્શનની ભવ્ય ધર્મારત ઊભેલી છે, કે જેના એક પણ કાંગરાને હલાવવાને કોઈ સમર્થ નથી. આ કારણે જગતનાં સર્વ ધર્મદર્શનોમાં મેરુની જેમ અડગ બનીને જૈનદર્શન સૌની મોખરે ઊભું છે.

જૈનદર્શનની પ્રતિપાદનશૈલી અનુપમ છે. એની તત્ત્વવ્યવસ્થા અવિસંવાદિની છે. આથી જ જગતના ઈતર ધર્મદર્શનોમાં જળવાઈ રહેલી અબાધ્ય તત્ત્વવ્યવસ્થા પણ જૈનદર્શનમાંથી જ ઊતરી આવેલી છે એમ કહી શકાય. ‘ઈતર સર્વ દર્શનોનું મૂળ જૈનદર્શન છે’ આ મુજબનું પ્રામાણિક વિધાન કોઈ પણ પ્રકારના આગ્રહ વિના કરી શકાય તેમ છે.

કહેવું જોઈએ કે: ઈતર સર્વ દર્શનોની જેમ જૈનદર્શનનો આધાર તેનું વિશાલ સાહિત્ય છે. જૈનદર્શનનું સાહિત્ય સર્વતોમુખી, અમાપ અને અપ્રતીમ છે. જૂતકાલીન શાસન-પ્રભાવક પૂજનીય જૈનાચાર્યોએ પોતાની અપૂર્વ પ્રતિભા, અખંડ શાસનરાગ અને અપ્રતીમ પ્રભાવકશક્તિ, આ વગેરેના યોગે, શ્રી જૈનદર્શનના સાહિત્યવૃક્ષને સારી રીતે નવપલ્લવિત રાખ્યું છે, કે તે કાલ્યા-કૂલ્યા સાહિત્યવૃક્ષનાં સુમધુર ફળોને આજે આપણે, તેવા પ્રકારના વિશેષ પ્રયત્નો વિના, સુખપૂર્વક ચાખવાને ભોગ્યશાળી બન્યા છીએ.

જૈનશાસનના વિસ્તૃત આકાશપટપર જળહળતો પ્રકાશ પાથરનારા જૂતકાલીન અગણ્ય સૂરિદેવોરૂપ તારકગણની મધ્યમાં યાકિનીધર્મસૂત્ર આચાર્યભગવાન શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજનું સ્થાન અતિશય ગૌરવભર્યું છે. એ પૂજનીય સૂરીશ્વરની પ્રૌઢ પ્રતિભા, અવિહ્વ શાસનરાગ અને ત્રિવિધયોગે જૈન સાહિત્યની સેવા કરવા માટેની અપૂર્વ અર્પિતવૃત્તિ: આ સઘળાના યોગે તેઓશ્રીનું પુણ્યનામ જૈન તવારીખમાં સુવર્ણાક્ષરે નોંધાયું છે.